

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

TÜRKOLOGIÝADA HAS ATLARYŇ ÖWRENILIŞ TARYHYNDAN

Çariew Çary Dawletmametow

Berdak adyndaky GDU Türkmen dili we
edebiyaty

kafedrasý assistent mugallymy

Annotasiýa: Şu makalada türkologiýada has atlaryň öwreniliş taryhy barada bir näçe mysallar üsti bilen maglumat berilip geçildi.

Daýanç sözler: türkologiýada has atlar, onomastika, türki diller.

Аннотация: В данной статье информация об истории изучения имен в тюркологии была дана на нескольких примерах.

Ключевые слова: известные существительные в тюркологии, ономастике, тюркских языках.

Abstract: In this article, information about the history of the study of names in Turkology was given using several examples.

Key words: famous nouns in Turkology, onomastics, Turkic languages.

Taryhyň sahypalaryna göz aýlasak, alymlar onomastika irte döwürlerden bäri üns beripdirler. Orta asyrlarda türki dilli halklaryň edebiyaty bilen medeniyeti, bilimi bilen ylmyň ösmeginde Al-Faraby (X asyr), Al-Biruny (X-XI asyr), Dulaty (X asyr), Babyr (X asyr), soňky asyrlarda W.W.Radlow, N.Potanin, A.N.Samaýlowiç, W.W.Bartold, N.W.Katanow, Ş.Wälihanow, E.Begmatow, S.Ataniýazow, O.Saýymbetow we ş.m. ýaly birnäçe alymlaryň ylmy işlerinde türki onomastika we türki adam atlary hakynda gymmatly maglumatlar berilýär[1:14]. Onomastika öz içinde birnäçe pudaklara bölünýär: *toponimika* (ýer, suw, şäher atlary), *antroponimika* (adam atlary), *etnonimika* (urug, tire-taýpa, halk atlary), *zoonimika* (haýwanlaryň atlary), *gidronimiýa* (deňiz, derýa, köl atlary) we ş.m.

Onomastik derňewleriň türki diller üçin, dil taryhy bilen taryhy etnografiýa üçin, dimek, halkyň taryhy üçin hem iň derwaýys mesele hasaplanýar. Onuň hem sebäbi onomastik materiallar halkyň taryhy bilen bagly, dilde gadymdan bar bolan morfemalar, leksik birlikler, grammatik formalar we sintaksis gurluşyndaky iň gadymy elementlerden başlap, iň täze hadysalar halkyň düşünjesinde, däp-dessurlarynda we yrymlarynda görünýär.

Türki onomastika boýunça ilkinji işleriň hataryna Mahmut Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” (“Türki dilleriň diwany”) sözlüginde aýtmaga bolýar. XI asyrdan başlap geçen tanymal türkmen alymy Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany lugat-et türk” (“Türki dilleriň diwany”) sözlügi diňe bir türkmen diliniň hem edebiyatynyň taryhyny däl, eýsem tutuş türki halklaryň geçmiş mirasyny öwrenmekde ygtybarly çeşmedir. Bu kitap ozaly bilen türkmen diliniň hem edebiyatynyň taryhyny

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

öwrenmekde ähmiýetlidir. Çünki, “Diwanda” ýerleşdirilen beýleki türki halklaryň dil baýlyklary bilen bir hatarda oguz-türkmen sözleri, nakyllar, atalar sözleri we goşgy bölekleri türkmen dili we edebiýaty ylmy üçin bahasyz çeşmedir. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” (“Türki dilleriň diwany”) sözlügi diňe bir türkmen diliniň hem edebiýatynyň taryhyny däl, eýsem tutuş türki halklaryň geçmiş mirasyny öwrenmekde ygtybarly çeşmedir. “Diwany lugat-et türk” 1914-nji ýyldan bäri jemi dokuz dilde kitap görnüşinde neşir edilipdir diýip aýtmak bolar. Has takygy, 1914-1916-njy ýyllarda asyl nusgada, soňra bolsa türki, stambuly, nemes, iňlis, özbek, gazak, uýgur, pars, azyrbaýjan dillerine terjime edilip kitap görnüşinde ilata ýaýradylpdyr. Diwanyň özbek diline terjimesi 1960-1963-nji ýyllarda Daşkent şäherinde Salyh Matalibow atly özbek alymy Besim Atalaýyň türkçä eden terjimesinden “Diwany” özbekçä terjime edýär. Üç jiltde ybarat bolup, ol terjimede 9222 söz ýerleşdirilipdir. Uýgurça terjimesi 1981-1984-nji ýyllarda Hytaý Halk Respublikasynyň Urumçy şäherinde Mahmyt Kaşgarlynyň öz sözlügi (Besim Atalaýyň türkçä terjimesi esasynda) “Mahmud Keşgäri” “Türki tiller diwani” ady bilen üç jiltde ybarat neşir edilipdir.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlügindäki şygyr bölekleri, atalar sözi we nakyllar at bilen ýerleşdirilipdir. Onda kitabyň edebi gymmatyna, goşgularyň hem atalar sözüdür, nakyllaryň düşündirilişine üns çekilýär. Bu edilen işler ylmy gymmata eýedir. Şu ýerde karta barada “Diwanyň” ýene bir aýratyn tarapy Mahmyt Kaşgarly bu sözlügiň özüniň çyzan kartasyny hem goşupdyr. Bu barada Özbekistanly alym Zokirjan Saidboboýew bilen türkmen alymy Öwez Gündogdyýew öz makalalarynda şeýle belleýärler. Mahmyt Kaşgarly özüniň “Diwany lugat-et türk” eserine arap we pars syýahatçylarynyň çyzan kartalaryndan düýpli tapawutlanýan kartasyny hem goşupdyr. Ýazar bu kartany çyzmak bilen, XI asyrdaky türki taýpalaryň geografik mesgenleriniň ýerleşen ýerlerini görkezmeçligi maksat edinipdir. Mahmyt Kaşgarlynyň bu kartasyna ilkinji gezek nemes alymy Losiw Markwart üns beripdir. Ol kartaçylyk käri bilen meşgullanýan hünärmen Konrad Miller hem-de arap dilleri boýunça hünärmen G. Gensler bilen bilelikde kartanyň käbir çylşyrymly sözlerine terjime edip, “Mahmyt Kaşgarlynyň türki dünýä kartasy” atly makalany çap etdiripdir. 1935-nji ýylda A.German kartaçylyga degişli “Imago Mundi” atly meşhur žurnalda Mahmyt Kaşgarlynyň kartasyna anyk häsiýetnamalar bermek bilen, ol hakynda makala çap etdiripdir. Ýazar onuň dünýä ülkeleri we halklary barada ägirt uly maglumatlary berýän ilkinji türki dünýä kartasydygyny nygtapdyr. Mahmyt Kaşgarlynyň kartasy I. Kraçkowskiý, I. Umnýakow, H. Hasanow, S. Umurzakow, A. N. Bernştan ýaly alymlar ylmy jähetden öwrenipdirler. Ol karta akademik W. W. Barbolda hem belli eken. Ilkinji gezek bu karta I. Umnýakow tarapyndan düýpli

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

öwrenilipdir. Ol makalasynda Mahmyt Kaşgarlynyň kartasy hakynda: “Iň köne türk dünýä kartasy” diýip belläpdir. Mahmyt Kaşgarly şeýle ýazýar: “Men gündogardan başlap, her taýpanyň nirede ýerleşendigini görkezdim. Ruma ýakyn ýerlerde beçenek taýpasy ýaşaýar. Ondan, kaý, ýabaku, tatar, gyrgyz (olar Çine ýakyn ýerde ýerleşen) taýpalary ýerleşen: sanalan taýpalaryň ählisi gündogardan ruma tarap ýerlerde ýaşaýarlar, soňra çigil, tuhsi, ýagma, ygrak, çaruk, çomul, uýgur, tangut, hutaý (bu Çiniň adydyr), soňra tawgaç (Maçin şeýle atlandyrylýar) taýpalary ýerleşendir. Bu taýpalar Günorta bilen demirgazygyň arasynda ýaşaýarlar. Olaryň hemmesini men aýratynlykda tegelek kartada görkezdim”. Kartaçylygyň nusgawy mekdepleriniň ählisinden (grek, arap we beýlekiler) tapawutlanýan bu karta özbaşdak çeşme bolup, häzirki zaman kartasy bilen deňşdireniňde käbir kemçiliklere eýedir. Zeminiň merkezinde türki halklary ýerleşdirýän Mahmyt Kaşgarlynyň kartasy türki alymlar tarapyndan düzülen mälim bolan iň irki kartalaryň biridir diýip alymlar belleýärler. Gündogary öwreniji alymlar W.A.Gordlewskiý, E.Bertels we belli türkmen alymy Rahman Rejebow sözlük XI asyrdaky ýazylan hem bolsa, ondaky edebi gymmatlyklaryň has irki döwürlere degişlidigi barada maglumat berilipdir. Eger şeýle bolsa, bu sözlügiň düzümini Oguz-orhon ýazuw ýadygärlikleriň dili bilen deňşdirilip öwrenilse, türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde uly iş edildigi bolardy.

Soňky ýyllarda türki onomastikany öwrenmek boýunça ähli türki dillerde: Gazagystan, Azerbaýjan, Gyrgyzystan, Türkmenistan, Tatarystan, Başgurtystan, Dagly Altaý, Tuwa, Hakasiýa, Çuwaşiýa, Ýakutiýada giňden amala aşyryldy. Türki onomastika boýunça Sowet Soýuzy döwründe 50 ýakyn gollanma we monografiýalar, 40 gowrak sözlükler, birnäçe ylmy we ylmy-teoretiki makalalar, şonuň içinde “Onomostikon” atly jurnal hem çykaryldy. Birnäçe toponimik we ýenede antroponimikadan kandidatlyk dissertasiýalar goraldy.

Antroponimik derňewler ilki başlanyşynda her hili planda garalýar. Meselem, Kazanda 1905-nji ýyly çapdan çykan W.K.Magniskiýiň “Чувашские языческие имена” atly kitabynda, akademik K.Musaýewiň pikirine görä, 10587 erkek adamyň ady berlen[2:205] Özbek onomastikasy boýunça E.E.Begmetow, R.A.Ibragimowa, Z.A.Şugurowa, A.M.Buýuşuý, S.I.Roýzenzon ýaly alymlar gymmatly işleri ýerine ýetirdiler. Başgurt antroponimiýasyny öwrenen G.M.Garipow onomastik çeşmeleri taryhy gözler diýip hasaplaýar[3]. Türki dilleriň leksikologiýasyny deňşdirip öwrenen K.Musaýew öz işinde antroponimiýa degişli klassifikasiýanyň 7 prinsipini görkezýär.

Onomastikany dil biliminde materiallyk dünýäniň dildäki beýany diýip seretsek, ony umumy adalgalar hakyndaky meseleleriň ählisine gatnaşygy bar hemmebap ylm

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

pudagyna hökmünde seretmek bolýar. XX asyryň 20-30 ýyllarynda giň gulaç ýaýyp başlan onomastikanyň derňeýän meseleleriniň sany köpelip başlady.

Geçen asyryň 1980-1990 ýyllarynda türki halklaryň antroponimiýasyny öwrenmek çyn manysynda ele alynyp başlandy, türki onomastika boýunça halkara ylmy-teoretiki konferensiýalar geçirip başlandy.

Peýdalanylýan edebiýatlar

1. Қортабаева Г. Қ. Түркі ономастикасы. - Алматы «Қазақ университеті». 2017 - С. 14
2. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М., 1984.-205 с.
3. Фрунзе, Баку, Гулистан, Алмата we ş.m.
4. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары.- Нөкис.:Билим, 2000.
5. Атаныязов С. Адың нәме? -Ашгабат.: «Магарыф», 1978.
6. Түркмен адам атларының ве фамилияларының орфографик справочниги. -Ашгабат.:Түркменистан.1978.